

Izvorni znanstveni rad
UDK 316.644:331(497.5)
316.752:331(497.5)
Primljeno 9/2000.

DOSTOJANSTVO ČOVJEKA I RAD

Siniša ZRINSČAK – Stjepan BALOBAN – Gordan ČRPIĆ, Zagreb

Sažetak

U ovom se radu raspravlja tema dostojanstva čovjeka i rada. Polazište rasprave predstavljaju rezultati istraživanja koja se odnose na rad i radne vrednote. Oni su obrađeni iz različitih kutova: suvremenih društvenih procesa u području rada, hrvatskih tranzicijskih okolnosti te iz perspektive socijalnog nauka Crkve koji objašnjava današnju transformaciju rada i ukazuje na moguća rješenja. Unutar tog su konteksta obrađene sljedeće teme: centralnost rada, važna obilježja posla, rad u objektivnim društvenim okolnostima te individualne i kolektivne preferencije. Rezultati istraživanja pokazuju kako se rad vrlo visoko vrednuje, ali ne na račun obitelji pa i prijatelja i slobodnog vremena. Među važnim obilježjima posla prioritetnima se pokazuju dobra plaća, sigurnost radnog mjesta i zanimljiv posao, što govori o tome da se nešto više vrednuju varijable komfora i materijalnih uvjeta no osobnog razvoja. Rad se najviše percipira kao objektivna potreba, a oni koji su zaposleni ne iskazuju preveliko zadovoljstvo samim radom, autonomijom u poslu i sigurnošću posla. Hrvatski građani se, također, pokazuju vrlo neautoritarnima u poslu jer prvo žele biti uvjereni u ispravnost uputa koje im daje nadređena osoba, a istodobno se u velikoj većini slažu s različitim nagrađivanjem za različiti rad. Istraživanje ukazuje i na nešto značajnije prihvaćanje kolektivnih vrednota, ali ovdje u velikoj mjeri dolaze do izražaja kontradiktorni i ambivalentni stavovi, primjerice u slučajevima velikog prihvaćanja stava da je natjecanje dobro, ali i stava da treba smanjiti razlike u plaćama. Pitanje individualnih i kolektivnih preferencija najjasnije ilustrira probleme tranzicije i uloge države u gospodarskom i uopće društvenom razvoju. U zaključku rada autori raspravljaju četiri moguća kruga objašnjenja unutar kojih se može jasnije razumjeti u kojoj mjeri pitanja odnosa spram rada odražavaju zajedničke svjetske i europske trendove, u kojoj mjeri tranzicijske, a u kojoj specifično hrvatske okolnosti.

Ključne riječi: rad, dostojanstvo čovjeka, radne vrednote, tranzicija, Hrvatska.

0. Uvod

Jedan od zaključaka istraživanja vrednota rada u prethodnom valu europskoga istraživanja vrednota (1990. godine) bio je da nije potvrđena hipoteza modernizacijske teorije prema kojoj je individualizacija kao kulturni čimbenik po-

vezana s gospodarskim i tehnološkim napretkom¹. Doduše, između 1981. godine i 1990. godine zamijećen je porast individualno-ekspresivnih vrednota rada prema instrumentalnima, ali je taj porast bio vrlo umjeren te nepovezan s dostignutim stupnjem razvoja pojedinih zemalja. Uočljive su regionalne razlike u Europi, posebice između sjevera i juga, ali se i one većinom gube kad je u pitanju fragmentacija vrijednosne strukture. Radne se vrednote mijenjaju, ali ne pokazuju konzistentan konvergencijski ili divergencijski smjer, zaključuju autori prethodnog istraživanja. Ovaj vrlo neodređeni zaključak, međutim, dobiva svoje puno opravdanje unutar konteksta brzih i ponekad teško objašnjivih promjena u području rada, koje ne govore samo o povećanju nezaposlenosti, sve većeg broja slabo plaćenih i nesigurnih poslova, sve veće diferencijacije u radu i općenito povećanja društvenih nejednakosti u svijetu, već čak vode i do konstatacija o »kraju rada«².

Pitanje ljudskog rada je jedno od središnjih pitanja socijalnog nauka Crkve počevši od prve socijalne enciklike s kraja 19. stoljeća u kojoj se obrađuje radničko pitanje kao socijalno pitanje³ do glavnog socijalnog dokumenta o radu, enciklike »Laborem exercens« (14. 09. 1981.)⁴. U spomenutom dokumentu o ljudskom radu Ivan Pavao II. sažima socijalno učenje Crkve o radu u misao da je ljudski rad »ključ, možda bitni ključ cijelog društvenog pitanja«⁵. U posljednja dva desetljeća situacija oko ljudskog rada se naglo pogoršava. Ne radi se samo o opasnom porastu nezaposlenosti nego o općenitoj krizi u shvaćanju i organizaciji rada u koju sve više ulazi suvremeno globalno društvo. Pitanje rada kao takvog je na prekretnici, ali i u velikoj krizi. To postaje socijalno pitanje svjetskih razmjera kojim se treba baviti cijelo društvo. Prvog siječnja 1994. godine osnovana je »Papinska akademija socijalnih znanosti« u Rimu sa ciljem da promiče dijalog sa modernim društvenim znanostima⁶. Znakovito je da je ta »Papinska aka-

¹ Usp. H. ZANDERS, »Changing Work Values«, u: P. ESTER, L. HALMAN, R. DE MOOR, *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, Tilburg, 1994., str. 129–153. Usp. i L. HALMAN, *Individualization and the Fragmentation of Work Values. Evidence from the European Values Study*, WORC Paper, 1996., str. 1–21.

² Suvremeni procesi u području rada zorno su prikazani u tekstovima M. VALKOVIĆA, »Rad danas: promjene i posljedice« i V. PULJIZA, »Nezaposlenost i socijalna sigurnost«, u: S. BALOBAN (ur.), *Socijalni nauk Crkve u Hrvatskom društvu*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Zagreb, 1998., str. 45–58 i 59–70.

³ Usp. PAPA LAV XIII., »Rerum novarum«, u: M. VALKOVIĆ (uredio), *Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, Koncil 3, KS, Zagreb, 1991., str. 1–30.

⁴ Usp. IVAN PAVAO II., »Laborem exercens. Radom čovjek«, u: M. VALKOVIĆ (uredio), *Socijalni dokumenti Crkve ...*, str. 467–516.

⁵ Isto, br. 3, str. 471.

⁶ Usp. G. CALIMAN, »Il futuro del lavoro e il lavoro nel futuro«, u: *La Società* VI (1996.), br. 2, str. 373–374.

demija socijalnih znanosti« do 1996. godine održala dva međunarodna simpozija o temi »budućnost rada i rad u budućnosti«. Rezultat rada na spomenutim simpozijima može se, prema J. Schaschingu, sažeti u tri teme: dramatična transformacija rada, traganje za mogućim rješenjem sa strane društvenih znanosti i novo oblikovanje etičkih imperativa⁷. Prisustvujemo *trostrukoj transformaciji rada*. Prva se odnosi na tehničko-gospodarsko područje. Povećanje produktivnosti se više ne vezuje, kao u prošlosti, uz količinu već uz kakvoću rada⁸. Druga se odnosi na socijalnu dimenziju rada. Stoljećima je društveni položaj osoba bio vezan uz rad i određeno zanimanje koje je bilo trajno i davalo je socijalnu sigurnost. Danas nešto manje od polovica zaposlenih moraju više puta mijenjati zanimanje i u radnom vijeku prolaziti periode pune zaposlenosti, djelomične zaposlenosti i nezaposlenosti. Treća transformacija rada događa se na kulturnoj razini. Organizacija ljudskog života više ne ovisi jedino o radu, tj. za mnoge rad je samo instrument da bi se ostvarili drugi vitalni ciljevi u životu.

U *pronalaženju mogućih rješenja* današnje situacije ljudskog rada, u kojem su uz stručnjake »Papinske akademije socijalnih znanosti« sudjelovali i drugi stručnjaci, naglasak se stavlja na tri točke: 1. »Krizu rada« ne može se riješiti na brzinu. To je proces na dulji rok, koji traži kako nove postupke u gospodarskoj i socijalnoj politici tako i novi socijalni konsenzus i novu socijalnu svijest. 2. Za konkretna rješenja važna su dva čimbenika: zbog globalizacije tržišta u budućnosti će u rješavanju »krize rada« sve manji utjecaj imati pojedinačne države. Drugi važan čimbenik je svijest da današnju »krizu rada« ne može riješiti sama globalizacija tržišta kolikogod ona bila važna. 3. Stručnjaci socijalnih znanosti nisu se mogli izjasniti o konkretnim mjerama za nadvladavanje »krize rada«. Konkretna rješenja trebaju voditi računa o tri cilja: trebaju pridonositi učinkovitosti ekonomije, trebaju služiti socijalnoj povezanosti i, na kraju, konkretni modeli trebaju se temeljiti na demokratskom konsenzusu, a ne na prinudnim državnim mjerama. »Papinska akademija socijalnih znanosti« bavila se također preispitivanjem etičkih normi u odnosu na »krizu rada«. To je treća važna tema, koja

⁷ Usp. J. SCHASCHING, »Il futuro del lavoro – il lavoro del futuro«, u: *La Società VII* (1997.), br. 3, str. 675–682. Johannes Schasching je poznati i priznati autor kome je nakon Oswalda von Nell-Breuninga pripala čast da bude, od 7. izdanja nadalje, znanstvenim savjetnikom u uređivanju knjige *Texte zur katholischen Soziallehre*, Ketteler-Verlag, Köln, Verlag Butzon & Bercker-Kevelaer 1989⁷. Riječ je o izabranim tekstovima iz socijalnih dokumenata Crkve, koji su u Njemačkoj doživjeli brojna izdanja. U gore spomenutom članku J. Schasching na osnovu dugogodišnjeg znanstvenog rada i iskustva donosi svoje viđenje rezultata rada »Papinske akademije socijalnih znanosti«.

⁸ Kao primjer spomenimo da je u zapadnim zemljama u posljednjim desetljećima produktivnost u poljoprivredi narasla na oko 85%, ali je istodobno broj zaposlenih u poljoprivredi smanjen na 5% (usp. isto, str. 676).

se može sažeti u tri točke. Prva točka govori o poslu kao bitnom elementu po kojem se čovjek ostvaruje u društvu i u odnosu na stvorenje koje mu je povjereno. Socijalni nauk Crkve je svjestan velikih promjena u odnosu na oblike rada. Ipak, on odbija shvaćanje prema kojemu bi samo jedan dio onih koji su radno sposobni imao sigurno radno mjesto tijekom čitavog života, a drugi dio bi bio temeljno isključen iz svijeta rada. Druga točka stavlja naglasak na rad u socijalnim djelatnostima i na područje međuljudskih odnosa kao i na ekološko područje. Proizlazi da se budućnost rada ne smije mjeriti samo prema ekonomskoj isplativosti nego također i prema društvenoj koristi. Stoga su potrebni novi naglasci u socijalnoj politici što traži novi konsenzus u društvu. Treća točka povezuje socijalno učenje Crkve o društvenoj dimenziji vlasništva, tj. da ne postoji apsolutno pravo privatnog vlasništva, i o općoj namjeni zemaljskih dobara sa ljudskim radom⁹. Ako je prvotna namjena zemaljskih dobara namijenjena cijelom čovječanstvu, može se reći da to ne vrijedi samo za materijalna dobra nego i za druga dobra, posebno ljudski rad. To znači da se ne mogu označiti etički pravednima onaj sustav rada i ono društvo koje iz svijeta rada »isključuje značajan broj onih koji su u stanju i žele raditi«¹⁰. Ako jedan sustav rada više ne funkcionira, tada treba tražiti novi. Ovdje nije riječ samo o političkoj zadaći već se temeljno radi o moralnoj obvezi, koja se danas mora promatrati na drugi način. Ostvarivanje socijalne dimenzije rada moguće je po načelu supsidijarnosti, tj. rješenje treba tražiti u sudgovornosti različitih socijalnih snaga, a posebno poslodavaca i zaposlenika uz aktivnu ulogu političkih autoriteta. Pitanje ljudskog rada je danas socijalni problem svjetskih razmjera koji se može rješavati samo u zajedničkom nastojanju svih važnih čimbenika: gospodarskih, društvenih, političkih i etičko-religioznih.

Spomenuti procesi i promjene u području rada ne samo da su nazočni i u tranzicijskim zemljama, već se oni ozbiljuju u izrazito nepovoljnim društvenim okolnostima. Riječ je o tome da se jaki procesi liberalizacije i globalizacije ipak različito očituju u razvijenim zapadnim zemljama, a različito (dakako još nepovoljnije) u bivšim komunističkim zemljama koje su istodobno suočene s problemima cjelokupne društveno-gospodarske preobrazbe. A ta je preobrazba, u političkom području, započela političkim disidenstvom i potom slobodnim izborima, a u gospodarskom području pluralizmom vlasništva i liberalnom šok-terapijom, što se ponajprije očitivalo u promijenjenim uvjetima rada i enormnom povećanju nezaposlenosti.

⁹ Socijalno učenje Crkve od enciklike »*Rerum novarum*« (1891. godine), a posebno od »*Quadragesimo anno*« (1931. godine), trajno inzistira na socijalnoj dimenziji vlasništva i na tome da su sva dobra zemlje temeljno dobra cijelog čovječanstva. O tome usp. također IVAN PAVAO II., *Stota godina. Centesimus annus*, Koncil 5, KS, Zagreb, 1991., br. 31, str. 38–39.

¹⁰ J. SCHASCHING, *Il futuro del lavoro – il lavoro del futuro ...*, str. 681.

Hrvatsko je iskustvo, premda u osnovnim točkama istovjetno drugim tranzicijskim zemljama, otežano kako ratnim okolnostima i posljedicama, tako i dugotrajnom gospodarskom i političkom izolacijom Hrvatske. Stoga ne moraju čuditi objektivni podaci koji govore o tome da tzv. naprednije zemlje Srednje Europe u drugoj polovici 90-ih bilježe povoljnije pokazatelje gospodarskog razvoja (Poljska, Češka, Slovenija i Mađarska su jedine tranzicijske zemlje koje su 1997. godine dostigle razinu BDP-a iz 1989. godine) te povoljnije pokazatelje zaposlenosti¹¹. Hrvatska se, nasuprot tome, ubraja u krug onih zemalja koje ne bilježe značajniji gospodarski oporavak u drugoj polovici 90-ih (BDP je čak po prvi put nakon 1993. godine u 1999. zabilježio pad za 0,3%), a to se iskazuje i stopom registrirane nezaposlenosti koja je 1998. godine iznosila 17,2%, a 1999. godine 19,4%¹². To je, na indirektan način, potvrđeno i našim istraživanjem koje nije iskazalo visoku stopu nezaposlenosti, ali je ukazalo na isto tako zabrinjavajuću nisku stopu zaposlenosti. Samo je 45,3% ispitanika odgovorilo da ima plaćeni posao 30 sati na tjedan i više, dok je 2,9% ispitanika izjavilo da radi manje od 30 sati tjedno, a 4% da je privatnik, tj. sam sebi poslodavac. Valja primijetiti i to da je u ovom istraživanju samo (!) 10,2% ispitanika izjavilo da su nezaposleni, što se može povezati s podacima o stopi nezaposlenosti na osnovi ankete radne snage. Ta anketa, a na osnovi strože definicije o nezaposlenosti Međunarodne organizacije rada, govori o 12,6% nezaposlenih u Hrvatskoj 1999. godine¹³. Premda ovaj podatak otkriva neke probleme administrativnog registriranja nezaposlenih (registrirani su kao nezaposleni i oni koji zapravo ne traže posao, ali moraju biti prijavljeni zbog nekih drugih socijalnih prava), on vjerojatno ukazuje i na razmjere rada na crnom tržištu rada i nepovoljniji položaj radnika koji rade neprijavljeni i nezaštićeni¹⁴.

¹¹ U rujnu 1998. godine stopa registrirane nezaposlenosti iznosila je u Češkoj Republici 6,8%, Mađarskoj 8,9%, a Poljskoj 9,6%. Indikativno je da je ta stopa u Mađarskoj 1993. godine iznosila 12,1%, a u Poljskoj čak 16,4% (usp. A. NESPOROVA, *Employment and Labour Market Policies in Transition Countries*, International Labour Office, Geneva, 1999., str. 18).

¹² Usp. HRVATSKI ZAVOD ZA ZAPOSŁJAVANJE, *Godišnjak 1999.*, Zagreb, 2000., str. 6 i 14. O problemu nezaposlenosti prema socijalnom nauku Crkve sa kratkim osvrtom na situaciju u Hrvatskoj usp. J. JELENIĆ, »Problem nezaposlenosti prema socijalnom nauku Crkve«, u: *Obnovljeni život* XLVIII (1993.), br. 1, str. 55–75.

¹³ Prema toj defeniciji nezaposlena je samo ona osoba koja istodobno zadovoljava tri kriterija: da je bez posla, da je trenutno raspoloživa za posao i da aktivno traži posao. Zaposlena je, pak, svaka koja je u referentnom tjednu (provođenja ankete) radila najmanje 1 sat, bez obzira na formalni status i način plaćanja za obavljani rad (usp. N. KEROVEC, »Kako mjeriti nezaposlenost«, u: *Revija za socijalnu politiku* 6 (1999.), br. 3–4, str. 259–267).

¹⁴ Usp. HRVATSKI ZAVOD ZA ZAPOSŁJAVANJE, *Godišnjak 1999...*, str. 20 i S. ZRINŠČAK, »Zaposlenost, nezaposlenost i neslužbeno gospodarstvo«, u: *Revija za socijalnu politiku* 4 (1997.), br. 3, str. 335–338.

To sve, dakako, ne mora značiti da će se radne vrednote u Hrvatskoj jako razlikovati od vrednota iskazanih, primjerice, u Poljskoj ili Mađarskoj, ali podaci o gospodarskoj recesiji te perzistirajućim problemima na tržištu rada u Hrvatskoj predstavljaju važan izvor objašnjenja stavova prema radu. Ovi se stavovi, osim toga, uobličuju u kontekstu drugih kretanja u širem području rada. Stoga se valja prisjetiti već postavljene teze o anomijским društvenim odnosima koji rađaju nepovjerenjem i defetizmom te rezultata onih istraživanja koji pokazuju da nije riječ samo (isključivo) o naslijeđenim stavovima, već da se oni također proizvode neuspjesima privatizacije i poteškoćama društvene preobrazbe¹⁵. Različiti aspekti stavova prema radu, uključujući pitanja autonomije i zadovoljstva poslom, solidarnosti i prioriteta u zapošljavanju te, posebice, individualnih i kolektivnih vrednota u pitanjima uloge države u gospodarskom razvoju, nagrađivanja rada, individualne inicijative i sl., bit će odlučno određeni društvenom situacijom koja vlada u Hrvatskoj. Ta situacija, dakle, predstavlja najvažniji, ali i najopćenitiji okvir objašnjenja, te će mnogi dobiveni stavovi zahtijevati poseban naglasak društvene situacije ili specifičan pristup.

U »Europskom istraživanju vrednota – EVS 1999.« bilo je postavljeno više pitanja koja se odnose na shvaćanje i značenje rada u čovjekovu životu kao i na obilježja rada. Nas ovdje posebno zanima čovjek i rad, tj. ljudsko dostojanstvo i rad. Kakav je odnos hrvatskih građana prema radu i posebno prema »dramatičnoj« transformaciji rada o kojoj se raspravlja u svijetu? Između različitih tema o kojima bi se na osnovi spomenutog istraživanja moglo raspravljati, u ovom radu se obrađuju neka pitanja koja nam se čine važnima u ovom trenutku, a mogu biti korisna i za kasniju usporedbu s rezultatima dobivenim u drugim zemljama spomenutog istraživanja.

1. Centralnost rada

Prvo pitanje »Europskog istraživanja vrednota« je pitanje o važnosti posla, obitelji, prijatelja, slobodnog vremena, politike i religije u svakodnevnom životu ispitanika. Koje mjesto posao, definiran općenito kao rad, zauzima u životu hrvatskih građana?

¹⁵ Usp. S. ZRINŠČAK, »Kriticizam i defetizam u hrvatskom društvu – pogled sociologa«, u: S. BALOBAN (ur.), *Kršćanin u javnom životu*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve - Glas Koncila, Zagreb, 1999., str. 65–82.

Tablica I. Koliku važnost zauzimaju u vašem životu?

	veoma važno	važno	vevažno	posve nevažno	ne znam	bez odgovora	mean
posao	46,9	48,7	3,4	0,4	0,3	0,4	1,57
obitelj	78,8	19,4	1,1	0,1	0,0	0,6	1,22
prijatelji i poznanici	37,9	58,4	2,8	0,1	0,0	0,6	1,65
slobodno vrijeme	25,4	61,9	10,2	0,5	0,9	1,1	1,85
politika	4,3	26,4	48,0	18,6	1,7	1,0	2,83
religija	23,7	51,7	16,7	5,1	1,9	0,8	2,03

Rezultati prikazani u tablici I. pokazuju da ispitanici visoko vrednuju posao te se on nalazi na drugom mjestu, iza obitelji. Visoko pozicioniranje vrednote rada pokazuje kontinuiranu važnost posla koji se razumijeva i kao materijalna potreba i kao način ostvarenja čovjekovih mogućnosti. Moglo bi se reći da je takav odnos prema radu sličan odnosu dobivenom u zapadnim zemljama 1990. godine¹⁶. Zanimljivo je spomenuti da je posao kao takav bio nešto važniji u zemljama Istočne Europe, u kojima je provedeno istraživanje, nego prosječno na Zapadu. Imajući u vidu dobivene rezultate, može se zaključiti da je Hrvatska, ukoliko se uzme kao mjera samo kategorija »veoma važan«, ispod prosjeka zapadnih zemalja. U Istočnoj Europi tada je 62,2% ljudi smatralo da je posao »veoma važan«, na Zapadu 56,7%, a u Hrvatskoj 46,9% građana danas drži da je posao »veoma važan«. Te usporedbe treba uzeti uvjetno, jer je istraživanje u Hrvatskoj provedeno krajem 90-ih godina pa je moguće da su se odnosi promijenili¹⁷.

Kako u našoj tako i u drugim zemljama vrednovanje posla je očito više uvjetovano nizom kulturološko-religijsko-povijesnih čimbenika i aktualnom gospodarskom situacijom¹⁸. Posao, stoga, ostaje vrlo važnom sastavnicom čovjekova života koja pokazuje kako će i mogućnost njegova ostvarenja zasvagda ostati važnim mjerilom uspjeha određenoga društvenog sustava. S druge strane, rezultati našeg i drugih istraživanja jasno pokazuju da mjera važnosti posla nikada ne prelazi mjeru važnosti obiteljskog života, što se može čitati i kao važno upozore-

¹⁶ Općenito se može reći da je trend zabilježen u Europi devedesetih godina 20. stoljeća zabilježen i u našem istraživanju u Hrvatskoj. Nije se bitno promijenio. Obitelj je kod nas u Hrvatskoj i tada u Europi bila na prvom mjestu po važnosti, a politika na posljednjem. Variraju samo razine važnosti po različitim zemljama (usp. H. ZANDERS, isto, str. 133).

¹⁷ Usp. A. VAN DEN BROEK - R. DE MOOR, »Eastern Europe after 1989«, u: P. ESTER, L. HALMAN, R. DE MOOR, *The Individualizing Society. Value change in Europe and North America ...*, str. 205.

¹⁸ Usp. J. GRBAC, »Rad danas: gospodarsko-sociološki vidovi«, u: *Bogoslovska smotra LXII* (1992.), br. 1–2, str. 64–77.

nje nesmiljenosti gospodarskog života u kome rad postaje svrhom samom sebi. I na ovaj se način potvrđuje relevantnost izričaja Drugoga vatikanskog koncila¹⁹ i pape Ivana Pavla II. u dokumentu »*Laborem exercens*« (1981. godina)²⁰ koji daju prednost radu nad kapitalom i personalističko-antropološkim vidovima rada pred proizvodnjom. Zajednički socijalni dokument Evangeličke i Katoličke Crkve u Njemačkoj, objavljen u veljači 1997. godine pod naslovom »*Za budućnost u solidarnosti i pravdi*«, govoreći o ljudskom pravu na rad i o novom poimanju rada konstatira da su posljednjih godina »enormno povećani zahtjevi na radu, pritisci vremenskih rokova i kratkoročno računanje učinkovitosti ... Još se više ograničavaju životne i razvojne mogućnosti onih koji u ovom 'brzoživućem' društvu više ne mogu ići u korak. U svjetlu takvih tendencija razvitka, još se važnijim čini cilj da se područje rada i društvo u cjelini organiziraju povoljnije s obzirom na djecu i obitelji«²¹. Očito je da današnji čovjek, a prema našem istraživanju i hrvatski građani, daju veliko, ako ne i središnje mjesto poslu u njihovom životu. Stavljanjem rada u središte svojega života današnji čovjek ne želi umanjiti značenje obitelji, prijatelja, slobodnog vremena i drugih važnih čimbenika.

2. Važna obilježja posla

Pitanje o obilježjima posla jasnije diferencira shvaćanje posla i njegovu uporabljivost, pokazuje koja se obilježja pripisuju poslu i kakav, zapravo, ideal posla razvijamo unutar objektivnih društvenih okolnosti.

Tablica II. pokazuje vrlo očekivanu distribuciju. Na prvom je mjestu po važnosti dobra plaća. Slijede sigurnost radnog mjesta i zanimljiv posao te ugodni kolege na poslu i dobri radni uvjeti. Najmanja se važnost pripisuje poslu kojeg ljudi općenito poštuju, dugom godišnjem odmoru i odgovornom poslu.

¹⁹ Usp. J. GRBAC, *Graditelji kraljevstva: Teologija rada II. vatikanskog sabora*, Teologija u Rijeci, Rijeka, 1996.

²⁰ U socijalnom dokumentu o radu »*Laborem exercens*« potvrđuje se da je Crkva uvijek naučavala načelo da »'rad' ima prvenstvo nasuprot 'kapitalu'. Taj princip izravno zadire u sam proces proizvodnje u kojem je rad uvijek prvi *tvorni uzrok*, dok 'žkapital' kao cjelina sredstava proizvodnje ostaje samo *instrumentom* ili instrumentalnim uzrokom« (IVAN PAVAO II., *Laborem exercens. Radom čovjek ...*, br. 12, str. 486).

²¹ EVANGELIČKA CRKVA U NJEMAČKOJ I NJEMAČKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Za budućnost u solidarnosti i pravdi*, Centar za industrijsku demokraciju SSSH, Zagreb, 1998., br. 154, str. 69–70.

Tablica II. Koja obilježja posla smatrate važnima?

	spomenuta	nije spomenuta	mean	rang
dobra plaća	84,8	15,1	0,85	1
ugodni kolege na poslu	76,8	23,1	0,77	4
bez previše pritiska	61,3	38,6	0,61	11
dobra sigurnost radnog mjesta	78,3	21,6	0,78	2
dobre šanse za napredovanje	60,4	39,5	0,60	12
posao koji ljudi općenito poštuju	49,8	50,1	0,50	15
povoljno radno vrijeme	64,3	35,6	0,64	9
mogućnost samoinicijative	59,1	40,8	0,59	13
rad koristan za društvo	57,3	42,6	0,57	14
dugi godišnji odmor	48,2	51,7	0,48	16
susretanje s ljudima	61,5	38,4	0,62	10
posao s kojim možete nešto postići	66,9	33,0	0,67	7
odgovoran posao	46,0	53,9	0,46	17
zanimljiv posao	78,0	21,9	0,78	2
posao koji odgovara vlastitim sposobnostima	74,3	25,6	0,74	6
dobri radni uvjeti	77,1	22,8	0,77	4
biti slobodan za vikend	67,4	32,5	0,67	7

Važnost dobre plaće sasvim se lako može objasniti društvenom situacijom Hrvatske. Nije teško zaključiti da u teškim društveno-gospodarskim prilikama dobra plaća predstavlja ne samo uvjet dostojnog života, već i bitan element društvene diferencijacije. Takve prilike, ipak, samo jače naglašavaju sve ono što i inače donosi dobra plaća u drugim europskim zemljama. Usporedba empirijskih istraživanja iz 1981. i 1990. godine pokazuje da su i dobra plaća i sigurnost posla nešto niže vrednovane u gotovo svim europskim zemljama, ali da se ipak nalaze na prvom i drugom mjestu važnosti posla²². Valja priznati da dobra plaća kao najbitniji čimbenik zadovoljstva poslom nije na prvom mjestu samo u tran-

²² Ovdje je najilustrativnija studija koja donosi usporedbu talijanskih i europskih podataka obiju istraživanja. Vidi A. CEREDI, »Le imagini del lavoro e i rapporti con il sindacato«, u: G. CAPRARO (a cura di), *I valori degli Europei e degli Italiani negli anni novanta*, Università degli studi di Trento, Trento, 1995., str. 305–327. Zanimljivo je vidjeti i rezultate francuskih i irskih ispitanika, gdje Irce jasnije vrednuju dobru plaću i sigurnost posla u odnosu na prosjek Europe (usp. H. RIFFAULT, »Travail et représentation sociale de l'économie«, u: H. RIFFAULT (sous la dir. de), *Les valeurs des Français*, Presses Universitaires de France, Paris, 1994., str. 85–122; C. T. WHELAN, »Work Values«, u: C. T. WHELAN (ed.), *Values and Social Change in Ireland*, Gill & Macmillan Ltd, Dublin, 1994., str. 82–99).

zicijskom razdoblju, već da je ta varijabla u Hrvatskoj zauzela prvo mjesto već u 60–im godinama 20. stoljeća²³. Ta se činjenica, vjerojatno, može povezati sa specifičnim razvojnim prilikama u bivšoj Jugoslaviji, gdje su materijalne vrednote relativno rano osigurale barem implicitno, ako već ne i eksplicitno opravdanje. S druge se strane sigurnost zaposlenja, sasvim razumljivo, iskazuje važnom vrednotom tek u tranzicijskom razdoblju. Ona je, stoga, jasnije povezana s velikim mogućnostima gubitka posla nakon 1990. godine i s malim mogućnostima nalaženja novog posla, a vrlo se lako može predvidjeti da će u vremenu nezajamčenog i nepredvidivog rada ona i u nas i u svijetu i dalje dominirati kao vrlo važna osobina posla.

Ako izuzmemo dobru plaću koja se nalazi na neprijepornom prvom mjestu, vidi se da sigurnost radnog mjesta dijeli drugu poziciju s varijablom zanimljivog posla, a da su na trećoj poziciji vrednote kao ugodni kolege na poslu i dobri radni uvjeti. Iako se na prvi pogled može činiti da je riječ o različito motiviranim i doživljenim vrednotama, provedena faktorska analiza je pokazala da su sve objedinjene unutar faktora (F2) kojeg smo nazvali »komfor i materijalna uvjetovanost« (izuzev stava o zanimljivom poslu koji se izlučuje na oba faktora). Drugi faktor (F1), nazvan »osobni razvoj«, povezuje vrednote odgovornog posla, mogućnosti samoinicijative, rada korisnog za društvo i sl.

Tablica III. Faktorska struktura važnih obilježja posla

obilježja	osobni razvoj	komfor i materijalna uvjetovanost
odgovoran posao	0,77	
mogućnost samoinicijative	0,74	
posao s kojim možete nešto postići	0,67	
rad koristan za društvo	0,66	
susretanje s ljudima	0,61	
posao koji ljudi općenito poštuju	0,59	
posao koji odgovara vlastitim sposobnostima	0,50	0,43

²³ Rezultati različitih istraživanja radnih vrednota u Hrvatskoj prezentirani su u tekstu D. TOPOLČIĆA, Zaposleni u novom radnom okružju: postojanost ili promjenjivost radnih vrijednosti, u: I. ROGIĆ, Z. ZEMAN (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1998., str. 213–233.

obilježja	osobni razvoj	komfor i materijalna uvjetovanost
biti slobodan za vikend		0,75
povoljno radno vrijeme		0,72
dugi godišnji odmor		0,63
dobri radni uvjeti		0,61
bez previše pritiska		0,55
dobra plaća		0,54
dobra sigurnost radnog mjesta		0,52
ugodni kolege na poslu		0,51
zanimljiv posao	0,45	0,50

Nazive ovih faktora preuzeli smo iz drugih europskih istraživanja vrednota gdje su se, ipak, izlučivala tri faktora, a koji su konsenzualno nazivani: osobni razvoj, komfor i materijalni uvjeti. Premda smo našim istraživanjem dobili samo dva faktora, povezanost faktora komfora i materijalnih uvjeta možda i nije toliko neočekivana jer je riječ o vrlo povezanim stavovima²⁴. O tome, primjerice, svjedoči i talijanska obrada iz 1990. godine gdje su, usprkos dobivenim trima faktorima, stavovi koji se grupiraju u faktoru osobnog razvoja nazvani komunikativnim ili ekspresivnim varijablama, a stavovi komfora i materijalne uvjetovanosti zajedno instrumentalnim varijablama²⁵. Stvar se dijelom komplicira i činjenicom da su ekspresivne i instrumentalne vrednote pozitivno kolerirane, što znači da činjenica prihvatanja jednih ne uvjetuje odbijanje drugih²⁶.

Usporedba ranga važnih obilježja posla i njihova grupiranja pokazuje da su varijable osobnog razvoja manje vrednovane od varijabli komfora i materijalnih uvjeta što, i kod nas, ne znači da su one posve zanemarene jer gotovo sve varijable bilježe visok stupanj prihvaćenosti. Ovdje se ponovno očituje važnost svih onih čimbenika koji uvjetuju vrednovanje ne samo dobro plaćenoga i sigurnog posla, već i relativno pristojnog posla. To je potvrđeno i svim drugim istraživanjima radnih vrednota u Hrvatskoj koja su pokazala da su u tranzicijskom razdoblju na važnosti dobile varijable dobrih odnosa s pretpostavljenima i dobrih

²⁴ Faktorska analiza rađena je pod *komponentnim modelom* uz primjenu *varimax rotacija* latentnih osi. Protumačeno je 48,1% zajedničke varijence.

²⁵ Usp. A. CEREDI, isto, str. 312.

²⁶ L. HALMAN, isto, str. 11.

međuljudskih odnosa. Nasuprot tome: »Intrinzični motivacijski faktori kao što su mogućnost dokazivanja znanja i sposobnosti, interesantan i raznolik posao, samostalnost i odgovornost u radu i mogućnosti usavršavanja, kao i u socijalističkom periodu percipiraju se kao manje važni«²⁷. I naše istraživanje potvrđuje ovaj zaključak, iako ne u svim aspektima (primjer zanimljivog posla).

Povezanost varijabli važnih obilježja posla s nizom drugih sociodemografskih varijabli pokazuje neke očekivane, a neke vrlo zanimljive odnose²⁸. Dob se izlučuje kao najdiskriminativnija varijabla. Mlađi optiraju za dobru plaću, zanimljiv posao, ugodne kolege na poslu, prosperitetan posao, mogućnost napredovanja te dugi godišnji odmor. Može se reći da mlađi dobro shvaćaju realnost i na prvo mjesto stavljaju materijalne uvjete i komfor, ali im nisu nevažne ni mogućnosti osobnog razvoja. Spol je druga relevantna varijabla. Muškarci su skloniji dobroj plaći, zanimljivom poslu, dobrim radnim uvjetima, poslu s kojim se može nešto postići, šansama napredovanja, mogućnostima inicijative, dugom godišnjem odmoru i odgovornom poslu. Čini se da su muškarcima važni gotovo svi aspekti posla te da osobito naglašuju vrednote osobnog razvoja, što može odražavati i njihovo povoljnije iskustvo u poslovnoj hijerarhiji. Obrazovanje također igra određenu ulogu prilikom biranja važnih obilježja posla. Niže obrazovani ističu važnost sigurnosti posla, dobrih radnih uvjeta i povoljnog radnog vremena, dok više obrazovani optiraju za mogućnost samoinicijative. I ovdje se, savim očito, prenosi radno iskustvo koje je kod niže obrazovanih nepovoljnije glede sigurnosti posla i dobrih radnih uvjeta. Slično je i s prihodima obitelji, jer oni s nižim prihodima više naglašuju važnost sigurnosti posla i dobrih radnih uvjeta. Zanimljivo je da se i učestalost odlazaka na misu pokazuje prediktivnom varijablom. Redovito odlaženje na misu (tjedno i češće) značajnije je povezano s naglašavanjem važnosti sigurnosti posla i povoljnog radnog vremena, ali i posla kojeg ljudi općenito poštuju. Ovdje se, pretpostavljamo, očituje dvostruka uvjetovanost. Drugi podaci istog istraživanja²⁹ govore da je češći odlazak na misu više povezan s nižim obrazovanjem ili nižim prihodima, ali se ovdje može pojavljivati i intrinzična vrednota poštovanog posla koja dobiva na važnosti unutar religijskog pogleda na svijet. Najneobičniji nalaz u usporedbi s nizom europskih istraživanja odnosi se na činjenicu da se vrsta zanimanja ne pokazuje diskriminatorskom varijablom. Blaga se veza pojavljuje samo kod radnika i nezaposlenih koji nešto više optiraju za slobodan vikend i dobre radne uvjete, te kod profesionalnih djelatnika (pravnik, računovođa, učitelj i sl.) koji naglašuju važnost inici-

²⁷ D. TOPOLČIĆ, isto, str. 230.

²⁸ Značajnost povezanosti testirana je metodom χ^2 . Ovdje, zbog preglednosti, ne navodimo sve pojedinačne rezultate.

²⁹ Usp. članak na temu vjerovanja i religioznosti u ovom broju *Bogoslovske smotre*.

jative na poslu. Svakako valja uočiti činjenicu da nezaposleni visoko cijene gotovo sve osobine posla, što ponovno odražava njihove temeljne aspiracije i sugerira bitnu razliku između zaposlenih i nezaposlenih osoba.

Sve se te veze, međutim, gube na višoj razini obrade. Povezanost faktora s pojedinim varijablama pokazuje da je s osobnim razvojem značajno povezana jedino varijabla spola. Muškarci su značajno skloniji obilježjima osobnog razvoja od žena³⁰. Drugi faktor ostvaruje značajnu povezanost s varijablama dobi i veličine mjesta. Mlađi (korelacija 0,108) i oni koji žive u manjim mjestima (-0,141) su skloniji komforu te materijalnim dobrima koje pruža rad.

3. Rad u objektivnim društvenim okolnostima

Pojam rad je veoma širok pojam te se može i mora promatrati iz raznih perspektiva. Socijalni nauk Crkve promatra rad u *objektivnom smislu* i rad u *subjektivnom smislu*. Rad u objektivnom smislu odnosi se na čovjekovu aktivnost u odnosu na svijet koji ga okružuje, tj. čovjekovu djelatnost u oblikovanju svijeta. Riječ je prije svega o tehnici koja je bez sumnje čovjekov saveznik, ali koja se može pretvoriti u čovjekova protivnika, »na primjer kad mehaniziranje rada 'istisne' čovjeka oduzimajući mu osobno zadovoljstvo, poticaj na stvaralaštvo i odgovornost, kad ukida radna mjesta brojnim radnicima ili kad zbog precjenjivanja stroja svede čovjeka na roba«³¹. Rad u subjektivnom smislu odnosi se na čovjeka kao osobu, koji je subjekt rada. Riječ je o osobnoj dimenziji ukoliko se preko rada čovjek ostvaruje, razvija svoje talente i uključuje u društveni život kao aktivni član društva. Neovisno o objektivnom sadržaju čovjekova rada, sva ljudska djelovanja trebaju služiti ostvarenju čovjekove »humanosti, ispunjenju zvanja koje mu je svojstveno u ime humanosti, a to je da bude ljudska osoba«³². Vrela dostojanstva rada »treba dakle tražiti u prvom redu ne u objektivnoj dimenziji, nego u subjektivnoj ... Iz toga odmah slijedi vrlo važan zaključak etičke naravi: koliko god je točno da je čovjek određen i pozvan raditi, rad postoji 'radi čovjeka' a ne čovjek 'radi rada'«³³.

U našem istraživanju imali smo nekoliko pitanja koja su promatrala problematiku rada pod ovim vidom.

Prvo je pitanje o percepciji rada.

³⁰ Korelacija iznosi -0,97, a značajnost je provjerena i t-testom; $M^m=0,112$, a $M^z=-0,083$, $p<0,01$.

³¹ IVAN PAVAO II., *Laborem exercens. Radom čovjek ...*, br. 5, str. 474.

³² Isto, br. 6, str. 475. Nema sumnje »da čovjekov rad ima svoju etičku vrijednost koja, bez ikakvih nejasnoća, ostaje izravno povezana s činjenicom, da je onaj tko ga izvršava osoba, svjestan i slobodan subjekt, to jest subjekt koji odlučuje o sebi«, isto, br. 6. str. 476.

³³ Isto, br. 6. str. 476.

Tablica IV. Slažete li se ili ne slažete sa sljedećim tvrdnjama?

	potpuno se slažem	slažem se	niti se slažem niti se ne slažem	ne slažem se	uopće se ne slažem	ne znam	nema odgovora	ukupno
1. Da biste potpuno razvili svoje talente, morate imati posao.	22,4	37,6	14,6	20,3	3,1	1,4	0,6	100,0
2. Ponižavajuće je primati novac koji niste zaradili.	27,2	37,2	16,7	15,4	2,2	0,9	0,5	100,0
3. Ljudi koji ne rade postaju lijeni.	24,4	40,3	13,5	17,3	3,2	0,7	0,6	100,0
4. Rad je obveza prema društvu.	16,4	43,1	18,6	17,0	2,7	0,6	1,6	100,0
5. Ljudi ne bi trebali raditi ako to ne žele.	4,3	19,1	19,1	39,3	15,6	1,9	0,7	100,0
6. Posao uvijek treba biti na prvom mjestu, pa i ako to znači manje slobodnog vremena.	14,7	32,2	17,5	29,1	5,7	0,3	0,5	100,0

Primjenom faktorske analize na odgovorima iz tablice IV. dobiva se jedno-faktorska struktura koju smo nazvali društvena afirmacija radom, a u kojoj redoslijed tvrdnji ukazuje na potrebu rada u objektivnom smislu, tj. da bi se zaradila sredstva za život, da bi se participiralo u društvenoj podjeli rada, da bi se bilo radno aktivnim i angažiranim. Rad je toliko važan jer je, na prvome mjestu, ponižavajuće primiti novac koji niste zaradili te zato što je rad obveza prema društvu, a ljudi koji ne rade postaju lijeni. Korelacija ovog faktora sa sociodemografskim varijablama pokazuje povezanost s varijablama dobi (stariji više podržavaju), religioznosti (skloniji su religiozniji), stupnjem obrazovanja (podržavaju više niže obrazovani) te prihodima po obitelji (skloniji su oni s nižim prihodima). Ove povezanosti govore kako odgovor na ovo pitanje iskazuje samo na drugi način egzistencijalnu zaokupljenost nekih ispitanika pitanjima sigurnosti i materijalnih uvjeta posla koji se obavlja.

Sljedeća tri pitanja koja ovdje obrađujemo jasnije govore o tome kako se percipiraju pojedini aspekti posla koji se stvarno obavlja, odnosno kako ispitanici procjenjuju pojedine situacije vezane uz obavljanje posla koje se zaista događaju (ili se vrlo vjerojatno mogu dogoditi) u stvarnosti. Na ta su tri pitanja odgovarali samo oni koji su izjavili da su zaposleni (52,3% ispitanika) jer su morali procijeniti zadovoljstvo radom, autonomiju u poslu i sigurnost zaposlenja koje obavljaju. Mjereno na skali od 1 do 10 prosječno zadovoljstvo poslom iznosi

6,9, sigurnošću zaposlenja 6,11, a sloboda u donošenju odluka ocijenjena je prosječno 5,78. Kako je vrlo teško izraziti mišljenje o ovim ocjenama na osnovi njih samih, posežno za komparacijom s istraživanjima iz drugih zemalja premda je, još jednom ističemo, validnost usporedbe ograničena vremenskim okvirom istraživanja (1981. i 1990.). Usporedba ipak sugerira da je zadovoljstvo poslom u Hrvatskoj ispod razine prosjeka na Zapadu iz 1990. godine (7,61), a slično je i sa slobodom u donošenju odluka (7,06)³⁴. Zadovoljstvo poslom i autonomiju u poslu najviše izražavaju profesionalni djelatnici, slijede tzv. bijeli ovratnici (službenici srednje ili niže spreme, poslovođe i sl.), a na kraju dolaze radnici. Kod sigurnosti zaposlenja se pojavljuje najveća razlika jer je za profesionalne djelatnike prosječna ocjena 6,96, bijele ovratnike 6,06, a radnike 4,88. Time se, ponovno, naglašuju specifične tranzicijske prilike koje se na najnesretniji način očituju upravo u sferi rada, gdje ispitanik-radnik može doživjeti bolna poniženja. To se vidi i iz činjenice da je sloboda u donošenju odluka pozitivno kolerirana s faktorom osobnog razvoja, a negativno s faktorom komfora i materijalne uvjetovanosti (prikazanima u tablici III.). Oni koji osjećaju da imaju manje slobode u donošenju odluka više su povezani s tipovima posla koji po svojim karakteristikama ističu važnost njihovih materijalnih osobina. A sve je to povezano sa zadovoljstvom poslom kojega, naravno, ima više (pozitivna korelacija) ako je veća sloboda odlučivanja na radnom mjestu te ako postoji zadovoljstvo sigurnošću zaposlenja.

Specifične tranzicijske prilike pokazuju, međutim, i neke neočekivane dimenzije koje proizlaze iz odgovora na pitanje prikazanih u sljedeće dvije tablice.

Tablica V. Autoritarnost i nagrada za rad

Ljudi imaju različite ideje o slušanju uputa na poslu. Neki misle da treba slušati upute (instrukcije) nadređene osobe, čak i kad se ne slažu u potpunosti s njima. Drugi misle da treba slušati upute nadređenoga samo onda kada ih smatramo ispravnima. S kojim mišljenjem se slažete?

Treba slušati upute.	22,5
Prvo treba biti uvjeren u ispravnost uputa.	54,8
Ovisi	21,6
ne znam	0,3
nema odgovora	0,7

³⁴ H. ZANDERS, isto, str. 145.

Tablica VI. Pravedna nagrada

Zamislite dvije tajnice istih godina, koje obavljaju praktički isti posao. Jedna sazna za drugu da mjesečno zarađuje 300,00 kn više nego ona. Međutim, bolje plaćena tajnica je brža, pouzdanija, djelotvornija ... Prema vašem mišljenju, je li pravedno ili nepravedno da je jedna tajnica bolje plaćena od druge?

pravedno	87,8
nepravedno	8,6
ne znam	2,5
nema odgovora	1,1

Tablica V. sugerira prilično neautoritaran stav, jer samo 22,5% ispitanika smatra da treba bezuvjetno slušati upute, dok većina (54,8%) misli da prvo treba biti uvjeren u ispravnost uputa. Dojam o neautoritarnosti sugerira i usporedba s drugim zemljama, jer je prvi odgovor u zapadnim zemljama u prosjeku bio prihvaćen u 49% slučajeva 1981. i 1990. godine. Najmanje slaganje sa slušanjem uputa su 1990. izrazili Talijani (30%) i Belgijanci (32%) a najviše slaganje Amerikanci i Norvežani (62%)³⁵. Odgovor na ovo pitanje ne pokazuje regionalno-kulturološku konzistentnost među pojedinim zemljama te je tim više zanimljiviji hrvatski slučaj. Njegovo objašnjenje može biti smješteno unutar dviju, već klasičnih, koordinata. Prva predstavlja prošlost, a druga sadašnjost. Socijalistički je sustav, barem u svojih posljednjih dvadesetak godina i barem u sferi rada bio prilično neautoritaran, što je posebice bilo potencirano samoupravnim modelom. Teško je, zapravo, reći je li to bila samo osobina samoupravnog modela ili je svaki socijalistički sustav razvijao sličan odnos spram rada. U razdoblju liberalnijih političkih rasprava sustav socijalističkoga samoupravljanja je, čak, bio izravno optuživan kao glavni uzrok gospodarske neefikasnosti. U tranzicijskom su se razdoblju mnoge okolnosti promijenile, ali je pitanje odnosa spram poslovnog autoriteta zadobilo specifične konotacije. Čini se, naime, da i ovo pitanje pokazuje kako nova vlasnička struktura nije zadobila legitimaciju, tj. da se u ovom odgovoru krije već poznati, jasno negativni odnos spram novih vlasnika (čija bi riječ u poslu trebala biti odlučujuća). Ovu tezu potvrđuje i nalaz iz istraživanja »Vjera i moral u Hrvatskoj« koji kazuje da privatna poduzeća zaslužuju izrazito manje povjerenja građana u odnosu na državna poduzeća³⁶. Odgovor na pitanje zašto nova vlasnička struktura u Hrvatskoj nije zadobila legitimaciju treba tako-

³⁵ H. ZANDERS, isto, str. 133.

³⁶ Usp. S. BALOBAN, I. RIMAC, »Povjerenje u institucije u Hrvatskoj«, u: *Bogoslovska smotra* LXVIII (1998.), br. 4, str. 665–666.

der tražiti u pretvorbi i privatizaciji vlasništva u Hrvatskoj, koja je u hrvatskoj javnosti bila negativno prihvaćena³⁷.

Tablica VI. sugerira, pak, sasvim drukčiji trend, jer izrazito veliki broj ispitanika pristaje uz tvrdnju različitog nagrađivanja za različiti rad. U ovome je Hrvatska čak iznad prosjeka zapadnih zemalja i za 1981. godinu (71% slaganja s različitim nagrađivanjem) i za 1990. godinu (81%), a čak premašuje najviše izraženo slaganje dobiveno u SAD-u (86%)³⁸. Problem u interpretaciji izaziva naša pretpostavka prema kojoj bi se konzistentnost takvoga izrazito individualističkog odgovora trebala barem u određenoj mjeri odraziti i u prethodnom pitanju. To nije slučaj pa on sugerira ili neutemeljnost ove postavke ili, a što se vrlo često pokazuje, nekonzistentnost vrijednosne strukture koja je različito motivirana na različitim razinama odgovaranja te iskazuje temeljne proturječnosti ljudskih težnji i društvenih odnosa. Ono što možda u stvarnosti može generirati takvo izrazito pristajanje uz različito nagrađivanje, a što ne odražava naslijeđeno iskustvo socijalističke uranilovke, jest često izražavana percepcija o relativno niskim i nezadovoljavajućim plaćama, koje ne samo da ne osiguravaju dostojan život radnika i njegove obitelji, već vjerojatno i ne odgovaraju uloženom trudu na radnom mjestu. Relativno proširena praksa višemjesečnih neisplata plaća može samo pojačati ovaj dojam i zalaganje za različito nagrađivanje različitog zalaganja. I uz ovo objašnjenje interpretacija različitih motiva odgovora na ova dva pitanja vjerojatno ostaje upitnom. Pravednost različitog nagrađivanja za različiti rad statistički značajnije podržavaju oni koji rjeđe mole, oni koji su obrazovaniji te osobe muškog spola.

Odvijanje rada unutar hrvatskih društvenih okolnosti ispitivali smo i pitanjem o solidarnosti s drugim kategorijama ljudi u situaciji ograničenog broja radnih mjesta.

Solidarnost dolazi do izražaja u graničnim situacijama, kada su u pitanju ograničeni resursi i u kojima je čovjek spreman ili nije spreman te ograničene resurse dijeliti s drugim ljudima. S jedne strane, pojam solidarnosti susrećemo u filozofskim i teološkim raspravama, u izričajima religioznih vođa i među sindikatima, u političkim govorima i u programima stranaka. S druge strane, u svijetu se sve više primjećuje pomanjkanje spremnosti na solidarnost sa potrebnima, strancima, oštećenima u razvoju, manjinama i onima koji drukčije misle. Polazeći od takve pretpostavke *Ludwig-Boltzmann-Institut* je u Austriji proveo istraživanje o uzrocima i razlozima tog opasnog razvoja nesolidarnosti. Pod vodstvom Paula

³⁷ Usp. D. ČENGIĆ, I. ROGIĆ (ur.), *Privatizacija i javnost*, Biblioteka Zbornici, knjiga 7, Institut društvenih istraživanja Ivo Pilar, Zagreb, 1999.

³⁸ H. ZANDERS, isto, str. 147.

Michaela Zulehnera, autori su objavili knjigu pod nazivom *Solidarnost. Opredjeljenje za gubitnike modernizacije* u kojoj se na različite načine pretresa shvaćanje pojma solidarnosti u austrijskom društvu, te pokazuje da upravo religija i Crkva³⁹ imaju veliko značenje u širenju solidarnosti u modernom društvu⁴⁰. Danas postoje različiti pristupi pojmu solidarnosti: antropološki, društveno-gospodarski, biblijsko-teološki i etičko-moralni⁴¹. Za našu temu je zanimljiv etičko-moralni vid solidarnosti koji se povezuje uz pravednost i ljubav. Pod tim vidom tri su značajke solidarnosti: a) kao preduvjet pravednosti i ljubavi, solidarnost je čvrsto opredjeljenje zauzeti se za »opće dobro«; b) solidarnost nosi u sebi oznaku čvrste odgovornosti u odnosu na društvene i političke strukture. Ona tako postaje kriterij razlikovanja »struktura grijeha«; c) kao kršćanska krepost solidarnost se ne iscrpljuje u izvršenju pravednosti već ju nadilazi.

Pitanje solidarnosti u radu danas je posebice aktualizirano sveeuropskim povezivanjem koje, barem unutar područja sadašnje (nadamo se i buduće) eurozone, počiva na jednakim mogućnostima za sve one koji legalno borave unutar te zone. Jedan od aspekata ovako shvaćene solidarnosti jesu i jednake mogućnosti za muškarce i žene, što je na političkoj razini postalo neupitno opredjeljenje. Proširenje Europske unije još će više naglasiti ova pitanja, a ona će se osobito dramatično iskazati i u tranzicijskim zemljama koje ne dobivaju samo nove mogućnosti »bogatije« Europe, već istodobno bivaju suočene s aspiracijama otvorenosti onih koji još više zaostaju u razvoju prema objektivnim ekonomskim parametrima. Konačno, radna solidarnost spram drugih može biti i jedan od indikatora razumijevanja posljedica globalizacije koja, a to se već jasno vidi, vodi ne samo sveopćoj povezanosti, već i novom jačanju regionalnih i lokalnih identiteta, sa svim njihovim mogućim (pozitivnim i negativnim) posljedicama.

³⁹ U socijalnom nauku Crkve, a posebno u socijalnim dokumentima Ivana Pavla II., solidarnost zauzima središnje mjesto. O solidarnosti usp. M. VALKOVIĆ, »Solidarnost i pravda kao temelj socijalne države«, u: *Revija za socijalnu politiku* 3 (1996.), br. 3–4, str. 218–219; J. JELIČIĆ, *Društvo i Crkva*, FTI, Zagreb, 1999., str. 187–209.

⁴⁰ Usp. P. M. ZULEHNER, H. DENZ, A. PELINKA, E. TALOS, *Solidarität. Option für die Modernisierungsverlierer*, Tyrolia, Innsbruck-Wien, 1996.

⁴¹ Usp. G. DE VIRGILIO, »Solidarietà«, u: *Rivista di teologia morale* XXXII (1999.), br. 123, str. 442–446.

Tablica VII. Prioriteti u zapošljavanju

	slažem se	ne slažem se	ni jedno ni drugo	ne znam	nema odgovora	ukupno
1. Pri velikoj nezaposlenosti poslodavci trebaju davati prednost pri zapošljavanju hrvatskim državljanima pred imigrantima.	86,2	8,1	3,6	1,4	0,7	100,0
2. Pri velikoj nezaposlenosti muškarci trebaju imati prednost pri zapošljavanju pred ženama.	20,5	71,5	6,5	1,2	0,3	100,0
3. Pri velikoj nezaposlenosti treba dati prednost domaćim ljudima pred ljudima iz drugih dijelova zemlje.	73,5	17,4	6,7	1,7	0,7	100,0

Dobiveni podaci pokazuju kako najveći broj ispitanika smatra da prednost u zapošljavanju (doduše pri velikoj nezaposlenosti, ali kriteriji »velike« ili »male« nezaposlenosti mogu biti vrlo rastezljivi i njima se može lako manipulirati!) trebaju imati hrvatski državljani, te stanovnici lokalnih regija. U pogledu zapošljavanja žena, nasuprot tome, odgovori ipak sugeriraju prihvaćenost temeljne ravnopravnosti muškaraca i žena u području zapošljavanja. Vrlo visoki postotak onih koji preferiraju nacionalno-lokalnu prednost odražava realno stanje slabih mogućnosti zapošljavanja u Hrvatskoj ali, vjerojatno, i nedovoljno jaku i u javnosti prisutnu svijest svih dimenzija gospodarsko-političke integracije u Europu i svijet. Treba, ipak, priznati da se ovdje odražavaju i neka bitna čovjekova opredjeljenja koja se donekle mogu razumjeti iz uvjeta stalne borbe za preživljavanje unutar nesmiljenih društvenih odnosa. To, ujedno, ne znači da ne treba razmišljati o svim posljedicama ovih stavova koja ponekad mogu zadobiti i izrazito negativne ili čak destruktivne konotacije.

Iako razlike nisu velike, nacionalni prioritet u zapošljavanju nešto više preferiraju stariji i manje obrazovani, a regionalni prioritet manje obrazovani i oni koji žive u manjim mjestima. Prednost osobama muškog spola, pak, daju oni koji žive u manjim mjestima, oni koji redovitije idu na misu i koji češće mole, stariji, manje obrazovani i oni s manjim prihodima. Prednost osobama muškog spola daju i sami pripadnici tog spola. Starije su žene, međutim, također sklonije toj opciji, a kod muškaraca je to najizrazitije kod onih koji su u dobi od 29 do 38 godina.

4. Individualne i kolektivne preferencije

Jedno od središnjih pitanja uspješne tranzicije postkomunističkih zemalja jest pitanje društveno-kulturoloških preduvjeta razvoja tržišnoga gospodarskog sustava. Ne samo predvidivi problemi tranzicije, već više i oni nepredvidivi, a

koji se odnose ponajviše na dubinu gospodarske krize i razmjere rastuće socijalne diferencijacije, potaknuli su mnoge znanstvenike da pozornost posvete društvenoj i vrijednosnoj ostavštini koja blokira razvoj poduzetničke kulture i individualne odgovornosti. Vjerojatno je najzorniji izraz koji ilustrira takve prepreke onaj o naučenoj bespomoćnosti⁴². Prema toj tezi dugotrajno razdoblje komunizma stvorilo je ovisničku kulturu o državi te se pojedinci, posebice oni stariji, ne uspijevaju prilagoditi novim društveno-gospodarskim odnosima. Zanimljivo jest kako je ova teza brzo pronašla suglasje s liberalnom, tj. neoliberalnom tezom prema kojoj razvijena socijalna država stvara sličan ovisnički sindrom i prijeći razvijanje svih individualnih potencijala⁴³. Ova je teza aktualizirana u razdoblju političkog uspona M. Thatcher i R. Reagana, a danas joj snagu daju jaki globalizacijski pritisci, zavodljivost privatizacijskih rješenja te snažan utjecaj svjetskih financijskih institucija u postkomunističkim zemljama.

Pitanje koje želimo obraditi u ovom dijelu, a koje se odnosi na tzv. ekonomsko lijevo-desno samopozicioniranje, ne dopušta nam da ulazimo u sve nijanse ove diskusije dok je, s druge strane, nju potrebno situirati u specifičan hrvatski kontekst. Stoga ćemo, uvodno i vrlo kratko, skicirati hrvatsku raspravu na ovu temu.

Nju je kod nas najpoticajnije razvijao Josip Županov, koji je na taj način nastavio svoja dugogodišnja sociološka istraživanja. Razdvajajući vrednote na eksplicitne i implicitne, a potom i na različitim razinama društvenosti (individualna, grupna, nacionalna, socijetalna, društvena) on pokazuje kako na različitim razinama mogu egzistirati vrlo različita vrijednosna opredjeljenja⁴⁴. Nama je ovdje najzanimljivija socijetalna razina unutar koje se razvijao egalitarni sindrom, vidljiv u sljedećim komponentama: perspektiva ograničenog dobra, norma egalitarne raspodjele plaća, redistributivna etika, antipoduzetnički stav, »opsesija o privatniku«, »intelektualna uranilovka«, antiprofesionalizam, antiintelektuali-

⁴² Kako je brojna literatura posvećena ovoj temi ovdje ćemo referirati samo dvije studije – jednu inozemnu kojoj su udijeljene mnoge pohvale jer je problemu transformacije u postkomunizmu prišla iz različitih, ali komplementarnih kutova i drugu objavljenu na hrvatskom jeziku, a koja iz ekonomske perspektive vrlo promišljeno razmatra različite socijalne izbore (usp. M. MANDELBAUM (ed.), *Post-Communism: Four Perspectives*, A Council on Foreign Relations Book, New York, 1996.; J. KORNAI, »Reforma socijalnog sektora u postsocijalističkim zemljama«, u: S. ZRINŠČAK (ur.), *Globalizacija i socijalna država*, Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta i Savez samostalnih sindikata Hrvatske, Zagreb, 1998., str. 229–265).

⁴³ Ovu tezu kod nas, pozivajući se na brojnu američku literaturu zastupa D. Oračić. Usp., primjerice, D. ORAČIĆ, »Negativni efekti socijalne pomoći u SAD«, u: *Revija za socijalnu politiku* 2 (1995.), br. 2, str. 155–161; D. ORAČIĆ, »Gospodarski učinci socijalne države – prikaz novijih istraživanja«, u: *Financijska praksa XXII* (1998.), br. 3, str. 313–320. Za protustav usp., primjerice, J. BERGHMAN, D. FOUARGE, »Socijalna zaštita kao produktivan čimbenik«, u: *Revija za socijalnu politiku* 6 (1999.), br. 1, str. 65–82.

⁴⁴ Usp. J. ŽUPANOV, *Poslije potopa*, Globus, Zagreb, 1995.

zam. Radikalni je egalitarizam disfunkcionalan ne samo za razvoj industrijalizma, što je bila Županovljeva teza prije više od tridesetak godina, već je i danas disfunkcionalan za razvoj tržišne ekonomije te zapreka modernizaciji hrvatskog društva⁴⁵. Ova je vrijedna teza ipak tražila svoju empirijsku potvrdu, a istodobno je postavljala teško pitanje načina i mogućnosti stvaranja novih, razvojno poticajnih, vrijednosnih struktura.

Prvi je izazov došao neočekivano brzo. Istraživanje provedeno 1992. godine u deset postkomunističkih zemalja, uključujući Hrvatsku, pokazalo je da su Hrvati zajedno s Česima najdosljedniji u odbacivanju kolektivnih vrednota i prihvaćanju individualnih. Objašnjavajući ovaj pomalo neočekivani rezultat, gdje su se Hrvati bolje plasirali i od Slovenaca, Županov je pretpostavio da je rat uzrokovao kolektivnu redefiniciju dotadašnjeg iskustva, što je pak dovelo do potpunog odbacivanja starih vrednota i prihvaćanja novih, barem na eksplicitnoj razini⁴⁶. Daljnji razvoj Hrvatske, međutim, nije možda doveo u pitanje tu tezu, već je aktualizirao odnos eksplicitnih i implicitnih vrednota na različitim razinama te dosega pojedinih razina. Problemi društvenog razvoja, oličeni ponajprije u neuspjesima privatizacije, snažnoj državnoj centralizaciji i autoritarnoj vlasti te problemima integracije u Europu i svijet, vjerojatno su mijenjali percepciju uloge države u gospodarskoj domeni, a stvarali su i nove društvene skupine koje su vršile jaki pritisak k državnom intervencionizmu i redistribuciji⁴⁷. Da je riječ o vrlo kompleksnoj stvarnosti, koja generira često i suprotstavljene stavove, pokazala su i sljedeća istraživanja koja tvrde da, primjerice, negativna ocjena privatizacije nema uporište samo u komunističkom nasljeđu već, možda, više predstavlja situacijsku reakciju nezadovoljstva načelima, praksom i posljedicama tranzicijske politike u Hrvatskoj⁴⁸. Ovu je kompleksnost iskazalo još jedno istraživanje gdje su na osnovi odgovora o odnosu između države i društva faktorskom anali-

⁴⁵ Isto, str. 182.

⁴⁶ Usp. J. ŽUPANOV, »The Social Legacy of Communism«, u: *Društvena istraživanja* 5 (1996.), br. 22 (2), str. 425–455.

⁴⁷ »S jedne strane osiromašeni, i u ratu stradali slojevi stanovništva traže državnu intervenciju i preraspodjelu nacionalnog dohotka radi poboljšanja nepovoljnog socijalnog položaja u kojem se nalaze, a kojeg smatraju socijalno nepravednim. Oni svoje revandikacije temelje na stečnim pravima (umirovljenici), pravu uključivanja u gospodarski i socijalni život i potrebi korištenja ljudskih resursa (nezaposleni) ili pak na obvezi koju država ima zbog žrtvovanja za opći nacionalni cilj (stradalnici rata).« V. PULJIZ, »Zapažanja o novim trendovima u socijalnoj politici Hrvatske«, u: *Hrvatska kao socijalna država. Zadanosti i usmjerenja*, Centar za industrijsku demokraciju SSSH, Zagreb, 1997., str. 200.

⁴⁸ Usp. A. ŠTULHOFER, »Sociokulturni kapital i gospodarska tranzicija«, u: I. ROGIĆ, Z. ZEMAN (ur.), *Privatizacija i modernizacija ...*, str. 197–210; A. ŠTULHOFER, *Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996.–1998.: povratak u budućnost?*, u: D. ČENGIĆ, I. ROGIĆ (ur.), *Privatizacija i javnost ...*, str. 89–113.

zom izlučena tri faktora koja su nazvana: državni i politički paternalizam, socijalna država i tržište kao regulativni mehanizam⁴⁹. Na osnovi svega, a premda je analiza istog problema u okviru projekta »Vjera i moral u Hrvatskoj« ustvrdila da »mjera ekonomskog određenja pojmova lijevo i desno nije primjerena za opise političkih opcija u Hrvatskoj u ovom trenutku«⁵⁰, smatramo razložnim razmotriti odgovore na pitanja u sljedećoj tablici u kontekstu svih ovih uvodnih napomena.

Tablica VIII. Individualne i kolektivne preferencije u gospodarskom području

Želio bih da na skali označite svoje mišljenje o sljedećim tvrdnjama.

1. (od 'ljudi trebaju preuzeti više odgovornosti da se brinu sami za sebe' do 'država bi trebala preuzeti više odgovornosti da svaki ima što mu je potrebno')

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ne znam	nema odgovora		mean
19,6	6,3	8,2	4,2	19,9	6,6	6,2	8,9	4,1	15,4	0,0	0,7	100,0	5,21

2. (od 'nezaposleni trebaju preuzeti svaki ponuđeni posao ili im se treba oduzeti naknada za nezaposlene' do 'nezaposleni trebaju imati pravo odbiti posao koji ne žele')

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ne znam	nema odgovora		mean
25,0	7,4	7,8	5,3	14,6	4,4	7,8	8,2	4,1	14,8	0,1	0,7	100,0	4,91

3. (od 'natjecanje je dobro – ono potiče ljude da više rade i da razvijaju nove ideje' do 'natjecanje je štetno – ono budi ono najgore u ljudima')

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ne znam	nema odgovora		mean
43,6	14,2	9,6	5,6	14,1	2,2	2,0	3,2	1,4	3,1	0,5	0,7	100,0	2,93

4. (od 'država bi trebala dati više slobode tvrtkama' do 'država bi trebala više kontrolirati tvrtke')

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ne znam	nema odgovora		mean
23,1	8,9	7,1	4,2	16,0	3,1	4,4	8,2	6,5	15,7	0,6	2,4	100,0	5,03

⁴⁹ Usp. N. KARAJIĆ, »Javnost u hrvatskoj tranziciji«, u: M. MEŠTROVIĆ, A. ŠTULHOFER (ur.), *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998., str. 173–204.

⁵⁰ I. RIMAC, »Strukturiranost ideoloških opredjeljenja građana«, u: *Bogoslovska smotra* LXVIII (1998.), br. 4, str. 659.

5. (od 'treba smanjiti razlike u plaćama kako bi svi imali podjednako' do 'treba povećati razlike u plaćama kako bismo povećali zalaganje pojedinaca')

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ne znam	nema odgovora		mean
25,9	8,5	8,4	6,0	20,4	4,7	5,2	7,3	3,9	8,6	0,3	0,9	100,0	4,43

6. (od 'treba jačati privatno vlasništvo nad poduzećima' do 'državno vlasništvo nad poduzećima trebalo bi povećati')

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ne znam	nema odgovora		mean
29,3	9,9	8,9	6,3	20,4	2,2	4,1	4,6	2,7	9,9	0,9	0,9	100,0	4,12

7. (od 'svaki pojedinac treba biti odgovoran za osiguranje svoje penzije' do 'država bi se trebala brinuti da svi steknu pravo na penziju')

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ne znam	nema odgovora		mean
13,8	3,4	3,8	2,8	21,7	4,6	7,6	7,3	7,2	26,9	0,3	0,7	100,0	6,31

Na osnovi srednjih vrijednosti dobivenih odgovora daje se zaključiti da se većina odgovora koncentrira oko sredine ljestvice što može sugerirati neodlučnost, sklonost srednjim rješenjima, ali i polariziranost populacije koja naginje lijevom ili desnom kraju ljestvice. Posljednje je slučaj već kod prvog pitanja gdje se 38,3% ispitanika (prva četiri odgovora) priklanja stavu da ljudi trebaju preuzeti više odgovornosti sami za sebe, a gotovo isti postotak (34,6% za zadnja četiri odgovora) stavu da bi država trebala preuzeti više odgovornosti. Slično je i kod drugog pitanja, ali s nešto većom naklonošću stavu da bi nezaposleni trebali preuzeti svaki ponuđeni posao. Pitanje natjecanja izaziva najveću nedoumicu spram ostalih odgovora jer je čak 73% ispitanika odabralo prve četiri ocjene na ljestvici. Četvrto pitanje ponovno izaziva stanovitu polariziranost, premda više njih (43,3%) smatra da država treba dati više slobode tvrtkama. Odgovori na peto pitanje bude, također, osjećaj nekonzistentnosti s prethodna dva jer je čak 48,8% ispitanika sklonu stavu da treba smanjiti razlike u plaćama kako bi svi imali podjednako. Ovdje imamo 25,1% neodlučnih i samo 25% onih koji smatraju da su veće razlike u plaćama poticaj individualnom zalaganju. Ponovno, nasuprot ovome, 54,4% ispitanika smatra da treba jačati privatno vlasništvo, a na kraju 49% ispitanika smatra da bi se država trebala brinuti da svi steknu pravo na penziju.

Teza o kontradiktornim stavovima ima svoje opravdanje u prezentiranoj skici društvene situacije u Hrvatskoj unutar koje uloga države gradi prepreke modernom razvoju i, istodobno, umnožava ovisne grupe stanovništva. Ambivalent-

nost osjećaja spram države pa vjerojatno i njene uloge u gospodarstvu, može biti uzrokovana i činjenicom da je ona bila jedan od glavnih promotora nove vlasničko-poduzetničke elite, koja ipak (ili možda upravo zato) nije stekla društveni legitimitet. Ako takvi stavovi nisu bili vidljivi početkom 90-ih oni su se očito stabilizirali u drugoj polovici 90-ih. U istraživanju »Vjera i moral u Hrvatskoj« 46,5% ispitanika optiralo je za stav da treba smanjiti razlike u plaćama (a 26,7% da ih treba povećati), dok je 49,3% izjavilo da treba jačati privatno vlasništvo (a samo 17,4% da valja jačati državno vlasništvo)⁵¹. Slično govori i već spomenuto istraživanje sociokulturnog kapitala i tranzicijskog razvoja prema kojem samo 8,74% ispitanika vidi nužnost uplitanja države u kontrolu i obuzdavanje rasta cijena, ali se 60% ispitanika slaže s financijskim potpomaganjem neuspješnih poduzeća koja zapošljavaju veći broj radnika⁵².

Usporedba ovih odgovora s francuskim odgovorima iz 1990. godine (uz suzdržanost zbog vremenske razlike), a koji se bitno ne razlikuju od zapadnoeuropskog prosjeka, kazuje da su u Hrvatskoj jače kolektivne vrednote⁵³. Primjerice, kod prvog pitanja, 57% Francuza smatra da ljudi trebaju preuzeti sami više odgovornosti za sebe (kod nas 38,3%), a kod petoga se pitanja 39% Francuza priklanja stavu da plaće trebaju biti jednakije (kod nas 48,8%). Povećanje razlika u plaćama kao poticaj pojedincima prihvaća 39% Francuza, a samo 25% Hrvata⁵⁴. Istodobno, samo 47% Francuza smatra da treba jačati privatno vlasništvo (doduše kod ovog pitanja ima čak 30% neodlučnih), a istom se stavu priklanja 54,4% Hrvata. Možda ovo pitanje najbolje ilustrira različiti kontekst odgovaranja jer je razvijenost privatnog vlasništva u Francuskoj i Hrvatskoj potpuno različita, kao što je i bitno različita uloga države u gospodarstvu.

Različitost konteksta ima, međutim, još jednu dimenziju. Niz je europskih istraživanja ukazao na jasno razlučivanje tzv. desnog i lijevog materijalizma pri čemu desni materijalizam počiva na vjeri u superiornost tržišta, dok lijevi materijalizam počiva na ideji da vlade trebaju igrati aktivnu ulogu u postizanju ciljeva kao što su ekonomska sigurnost, solidarnost, jednakost u prihodima i život-

⁵¹ Usp. »Vjera i moral u Hrvatskoj. Pregled postotaka i aritmetičkih sredina istraživanja«, u: *Bogoslovska smotra* LXVIII (1998.), br. 4, str. 503–504.

⁵² N. KARAJIĆ, isto, str. 189.

⁵³ Usp. H. RIFFAULT, »Travail et représentation sociale d l'économie«, u: H. RIFFAULT (sous la dir. de), *Les Valeurs des Français ...*, str. 85–122; YVES LAMBERT, »La Francia: valori carenti di idealità e trascendenza«, u: G. CAPRARO (a cura di), *I valori degli Europei e Italiani negli anni novanta ...*, str. 473–495.

⁵⁴ U ovom je kontesktu zanimljivo spomenuti kako francuska obrada također osvješćuje i raspravlja o stanovitoj kontradiktornosti (premda ljudski razumljivoj i objašnjivoj) između zalaganja za egalitarnije plaće, nasuprot pristajanju uz tezu različitog nagrađivanja za različito zalaganje, jer 74% Francuza smatra takvo nagrađivanje opravdanim (usp. H. RIFAULT, isto, str. 111).

nim uvjetima među društvenim klasama⁵⁵. Nije, dakle, riječ samo o tome da tržišni uvjeti u postkomunizmu i u zapadnim zemljama nisu nipošto jednaki već i o tome da uloga vlade u postizanju ekonomske sigurnosti i solidarnosti također nije jednaka. Ta je uloga, u zapadnim zemljama nakon Drugoga svjetskog rata, ponajviše došla do izražaja izgradnjom socijalne države koja je, iako se razlikovala u mnogim elementima među pojedinim zemljama, ipak barem u najbitnijim crtama osiguravala takve standarde. Kriza socijalne države dovodi u pitanje socijalni i nacionalni konsenzus izgrađen nakon Drugoga svjetskog rata i možda opravdava jačanje desnog materijalističkog stava u mnogim zemljama, ali ne dovodi u pitanje mnoge socijalne preferencije. Stoga, zalaganje za kolektivne vrednote može u sebi implicirati kako želju za neproduktivnim i bazično nepravednim državnim intervencionizmom u gospodarstvu (nepravednim u mjeri u kojoj se očitovao u Hrvatskoj u prvih deset godina tranzicije kada je »državotvornost« igrala važnu ulogu u pristupu sredstvima i mogućnostima privatizacije) tako i želju za pravednom plaćom, socijalno prihvatljivijom distribucijom dohotka (što ne mora implicirati želju za socijalističkom redistribucijom), reguliranim tržištem (možda po mjeri velikih i moćnih globalnih igrača, ali koje ipak funkcionira prema barem nekakvim pravilima) i sl. Možda se može i na našem istraživanju ustvrditi kako se na vrlo specifičan način povezuju nasljedene i situacijske kolektivne vrednote. Sugerira li to sumorniju sliku društvenog razvoja Hrvatske ili, možda manje vjerojatnije, potencijale modernizacije – teško je sa sigurnošću ustvrditi.

Korelacija individualnih i kolektivnih preferencija sa standardnim setom sociodemografskih varijabli ponovno pokazuje neke zanimljive odnose. Oni s višim приходima, naravno, više prihvaćaju stav da ljudi trebaju preuzeti više odgovornosti za sebe, da treba jačati privatno vlasništvo i da svaki pojedinac treba brinuti za svoju mirovinu. Više obrazovani i oni koji žive u većim gradovima također se zalažu za jačanje privatnog vlasništva. Jačanje privatnog vlasništva i veću slobodu tvrtkama preferiraju i oni kojima je Bog manje važan u životu, koji manje mole, osobe muškog spola i mlade dobi. Politički desniji, stariji i niže obrazovani više se priklanjaju stavu da nezaposleni trebaju preuzeti svaki ponuđeni posao, a stariji, niže obrazovani i ispitanici s nižim приходima misle da treba smanjiti razlike u plaćama. Međutim, stariji i oni s nižim приходima istodobno će više optirati za stav da je natjecanje dobro, a veću slobodu tvrtkama od strane države više će podržati i oni koji su politički desniji, niže obrazovani te ispitanici s nižim приходima.

⁵⁵ Usp. O. KNUTSEN, »Left-Right Materialist Orientations«, u: J. W. VAN DETH, E. SCARBROUGH, *The Impact of Values*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1995., str. 159–196.

5. Zaključak

Posebna vrijednost dugoročnih komparativnih istraživanja nalazi se u činjenici da ona otkrivaju neke zajedničke trendove u pojedinim područjima, pokazuju kako ti trendovi često izmiču općim teorijskim objašnjenjima te traže formulaciju tzv. teorija srednjih dometa koje, s druge strane, moraju voditi računa o specifičnostima pojedinih zemalja ili o specifičnostima pojedinih povijesnih, geografskih ili kulturoloških područja. Pokazalo se to i u području rada što danas u svijetu predstavlja jednu od najvećih nepoznanica budućega povijesnog razvoja. Društveni uvjeti i odnosi koji definiraju područje rada podložni su danas takvim promjenama da dovode u pitanje temeljni društveni konzenzus, a koji je bio upravo zasnovan na zajamčenom i reguliranom radu. Sva istraživanja usmjerena k različitim aspektima rada moraju o tome voditi računa, a još više istraživanja u postkomunističkim zemljama gdje se takvi odnosi u radu pojavljuju u kontekstu još nepovoljnijih društveno-gospodarskih okolnosti.

Kako, međutim, točno odrediti doseg pojedinih aspekata društvenih okolnosti u objašnjavanju stavova prema radu i kako ocijeniti Hrvatsku u odnosu spram drugih istočnih te zapadnih zemalja? Odgovor na ovo pitanje dat će tek uvid u rezultate istovrsnog istraživanja u drugim zemljama. No, i prije toga, a na osnovi objavljenih rezultata iz prethodnih valova istraživanja te na osnovi poznavanja situacije u Hrvatskoj i drugim postkomunističkim zemljama, može se elaborirati teza o četiri kruga objašnjenja.

Prvo, čini se da se može ustvrditi kako većina zemalja europskog kontinenta, neovisno o svim razlikama, pripada istoj temeljnoj povijesnoj i modernizacijskoj matrici razvoja koja će u mnogim aspektima uvjetovati vrlo slične stavove. Podaci o centralnosti rada, pa čak i oni o važnim obilježjima posla ne sugeriraju neke prevelike razlike. Ovdje dolazi do izražaja i činjenica da se već nisu potvrdile neke prethodno očekivane razlike između zapadnih i istočnih zemalja. Autori prethodnog istraživanja ustvrdili su, naime, da nije jednoznačno potvrđena teza kako su građani Istočne Europe tradicionalniji i manje individualizirani od građana Zapadne Europe⁵⁶. Ova se činjenica odražava i u nekim aspektima vrednovanja rada.

Drugo, mnogi već naglašeni trendovi promjena u području rada nazočni su kako u zapadnim tako i u istočnim zemljama. Premda djeluju različito u različitim sredinama, svjetski procesi globalizacije i liberalizacije poljuljali su temelje rada u svim ispitivanim zemljama. I građani Zapadne Europe susreću se s nesi-

⁵⁶ Usp. A. VAN DEN BROEK-R. DE MOOR, »Eastern Europe after 1989«, u: P. ESTER, L. HALMAN, R. DE MOOR, *The Individualizing Society. Value change in Europe and North America ...*, str. 226–227.

gurnošću, nemilosrdnijim tržištem rada, porastom siromaštva. Vrednovanje obilježja posla te pitanja o zadovoljstvu poslom i sigurnošću bit će uvjetovana ovakvom zajedničkom situacijom.

Treće, iskustvo zemalja Srednje i Istočne Europe se, ipak, razlikuje kako zbog različitog razvoja u razdoblju komunizma, tako i zbog traumatičnog iskustva tranzicije. Odgovori na pitanja o autoritarnosti u poslu i nagradi za rad te pitanja o individualnim i kolektivnim preferencijama bit će najvjerojatnije uobičajeni ovom situacijom. Tu se, ipak, pojavljuje još jedna nepoznanica. Premda objektivni podaci sugeriraju razliku između tzv. naprednih i manje naprednih tranzicijskih zemalja, pitanje je hoće li se i na koji način to već sada iskazati i u vrednovanju rada. Riječ je, dakako, o tome da se često pojavljuje niz posredujućih čimbenika koje treba valorizirati iz specifične situacije svake zemlje.

Stoga, četvrto, dolazimo i do specifičnih hrvatskih prilika koje se pokazuju važnima u objašnjavanju različitih odgovora. Ta je specifičnost dvostruka. Na jednoj je strani potrebno pronaći ono objašnjenje koje će pokazati zašto se, primjerice, u Hrvatskoj autoritarni obrazac razmišljanja ne ogleda i u poslu ili zašto nije moguće pronaći konzistentnu klasno-slojnu strukturu različitih stavova prema radu. Na drugoj strani, potrebno je razumjeti što naši ispitanici misle pod, primjerice, ulogom države u gospodarstvu, jer postoji niz indicija da ne misle isto kao i građani u zapadnim zemljama. Ovo je, ujedno, i najveći problem komparativnih istraživanja.

Neovisno o tom problemu, smatramo da je ovo istraživanje zaista pokazalo u kojoj mjeri dijelimo slične, a u kojoj specifične probleme stavova spram rada i stvarnih odnosa u radu. Istraživanje je potvrdilo mnoge probleme nezadovoljavajućeg statusa brojnih radnika, što je i uvjetovalo optiranje za poželjne osobine posla ili za poželjnu (makar i nejasnu) regulaciju radnih i gospodarskih odnosa. To nam je omogućilo ne samo prezentiranje, već i kritičko vrednovanje dobivenih činjenica. U tome leži smisao vrednovanja raznolikoga i bogatog sadržaja socijalnog nauka Crkve, posebno nekih njegovih načela, koji na ovom području može poslužiti kao nužan oslonac i razumijevanja i kritičkog sagledavanja proturječnih i izazovnih društvenih procesa.

Summary

DIGNITY OF MAN AND WORK

Siniša ZRINŠČAK – Stjepan BALOBAN – Gordan ČRPIĆ, Zagreb

This study discusses the topic of dignity of man and work. The standpoint of the discussion is represented by the results of researches, which refer to work and work values. They have been analysed from different angles: contemporary social processes in the sphere of work, Croatian transitional circumstances and from the perspective of social doctrine of the Church, which explains today's transformation of work and points towards possible solutions. Within this context, the following topics have been dealt with: centrality of work, significant characteristics of a job, working in the objective social circumstances and also individual and collective preferences.

The results of the research show that work has been highly evaluated, but not at the expense of the family or even friends and free time. Among the important characteristics of a job, as priorities are considered a good salary, good job security and interesting job, which points to the fact that a variable of comfort and material conditions are more evaluated than personal development. Work is mostly perceived as an objective necessity, and those who are employed do not show enough satisfaction with the work itself, with autonomy in work and with job security. Croatian citizens also seem to be unauthoritarian in work because, first of all, they want to be sure in the soundness of instructions given to them by a higher-ranked person, and at the same time, they mostly agree with different pay for different work.

The research points to a somewhat more significant acceptance of collective values, but here, to a large extent, contradictory and ambivalent attitudes are revealed, for example in the cases of a large acceptance of the attitudes towards competition as being stimulating, but also of the attitude towards a reduction of differences in salaries. The question of individual and collective preferences most clearly illustrates the problem of transition and the role of the state in the economic and, generally, in the social development.

In the conclusion of the study, the authors discuss about four possible spheres of explanation within which it can be more clearly understood to what extent the issues of the attitude towards work express mutual world trends and European trends, to what extent the transitional, and to what extent specific Croatian circumstances.

Key words: work, dignity of man, work values, transition, Croatia.